

T

BOEIEN, BINDEN EN BRUGGEN SLAAN

Een transculturele analyse van integratie in sport- en beweegpraktijken

Respecteren en waarderen van verschillen is één van de gevleugelde grondslagen van onze vakvisie. Hoe komt het dan dat we het eerder over het waarderen van verschillen in bewegingsniveau en het respecteren van de verschillende manieren om bewegend om te gaan met de ander en het andere hebben, dan dat we daarin een analyse van de diversiteit in culturele achtergrond van de deelnemers laten doorklinken? Wat is de reden dat er op ons blanco opleidingsinstituut procentueel weinig allochtone studenten en docenten zitten, terwijl de sport- en bewegingscontext zoveel kleurrijker is? Waarom tref ik ter voorbereiding van dit artikel nauwelijks enige vakliteratuur en onderzoek aan, die ons terzijde staat om antwoorden op dergelijke ingewikkelde vragen te formuleren? Terwijl ik daarin juist doorslaggevende en interessante pleidooien lees om het interculturele onderwijs op de kaart te zetten. **Door: Herman Verveld**

DIVERSITEIT

Bart Vossen: 'in zijn rol als cultuurbemiddelaar heeft de leerkracht lichamelijke opvoeding rekening te houden met deze verschillende voorkeuren en kan hij, door hierop in te spelen, een brug slaan tussen de verschillende culturen.' (Lichamelijke Opvoeding nr. 9 - 1990, p. 388). Knut Dietrich: 'interkulturelles Lernen findet zwischen Trägern unterschiedlicher Kulturen statt. Anlass und Ausgangspunkt sind kulturelle Differenzen. Man muss akzeptieren, dass ausländische Kinder in unseren Schulen das Klassenleben und Schulleben schon durch ihr blosses Dasein verändern. Wer dies nicht wahrhaben will, erzeugt Spannungen. Sich auf diese neue und zunächst ungewohnte Situation einzustellen und auch den Verlauf des Unterrichts gegebenenfalls anders zu organisieren ist eine zwingende Forderung. Diese Bereitschaft markiert den Beginn interkulturellen Lernens. Das Gelingen hängt von der Bereitschaft zur Verständigung aller Peronengruppen auf allen Ebenen des Schullebens ab. Dazu gehört die Bereitschaft, Unterschiede wahrzunehmen, sie zu tolerieren und als Möglichkeiten des Verhaltens zu akzeptieren.' (Sportpädagogik november 1994, 18 Jahrgang, p. 24)

Dit artikel geeft geen eenduidige antwoorden op deze vragen, maar neemt dergelijke vragen als prikkelend uitgangspunt om een kritisch handelingskader te schetsen waarin een transculturele visie op sport- en beweegpraktijken tot zijn recht kan komen. Zoals Wouter Bos - als partijleider - de handschoen van de integratieproblematiek als de grote nieuwe sociale kwestie van de komende decennia opneemt, zo wil ik proberen deze problematiek te vertalen naar de context van bewegen en sport. Omdat ook ik opgegroeid

en opgeleid ben in een vrij blanco omgeving, laat ik mij in deze zoektocht begeleiden door meer ervaringsdeskundigen. Bij de eerste richtingaanwijzer 'boeien', zal het gedachtegoed en onderzoek van Paul Verweel (hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht) mijn richtsnoer zijn om de fascinatie voor sport en bewegen als kernaanzijzing te hanteren. De tweede gids die mij verder helpt is Robert Putnam (Amerikaans socioloog op Harvard), een autoriteit op het gebied van sociale samenhang en hij zal richtingaanwijzer bij het 'binden' zijn. Ten slotte biedt collega Edu Dumasy (onderwijzer, schoolbegeleider en docent transculturele pedagogiek) een transcultureel handelingsmodel dat voor 'het slaan van bruggen' kan worden ingezet.

BOEIEN

In mei van dit jaar kwam mijn zoon Jurre terug van een maatschappelijke stage in Zambia. Met zijn klasgenoten (4VWO van het Isendoorn College Warnsveld) had hij daar - naast het bouwen van een schoollokaal - onder meer sportlessen gegeven aan schoolkinderen in Livingstone. Thuisgekomen vertelde hij met passie en met zijn hoofd nog daar in Afrika over de gegeven sportlessen. Van te voren hadden zij zich nog druk gemaakt over hoe ze dat nu moesten doen en of ze het überhaupt wel konden. Gaat het wel lukken?! Maar die spanning nam af toen hij zag dat een sportactiviteit al snel ging leven en de kinderen erg geboeid raakten door de activiteit zelf. Vooral 'crocodile-ball' was een topper, en ook was het opmerkelijk dat de Warnsveldse Boys & Girls eruit werden gelopen en getikt door die van Livingstone.

FOTO JURRE VERVELD

Samen zijn

Op weg naar Zambia was de groep natuurlijk goed voorbereid door de begeleidende docenten en projectmedewerkers van African Impact en Xplore. En bij deze voorbereiding paste ook een workshop op de Calo, gegeven door een student die tijdens zijn opleiding ervaring met sportlessen en begeleiding van bewegingsactiviteiten heeft opgedaan in Ethiopië. Hij probeerde de groep in een kort tijdsbestek met behulp van een eenvoudig handelingsmodel¹ de (stimu)leerwegen en mogelijke interventies te verduidelijken.

Uitgangspunt op de Calo is onze fascinatie voor sport en bewegen. Sport en bewegen als maatschappelijk verschijnsel heeft binnen alle culturen een vaste en voornamelijk plek gekregen. Er zijn vele definities in de vakliteratuur over cultuur. Ik kies ervoor om de structurele definitie van Kloos² te hantieren: cultuur bestaat uit vaste onderling samenhangende gewoonten van bepaalde sociale groepen. In onze - op westerse leest geschoede - cultuur onderwijzen we erin

(LO'ers worden hiervoor opgeleid), we verlenen er hulp door (het terrein van de BPT'er) en we stimuleren mensen om er op zinvolle en prettige wijze hun vrije tijd mee te vullen (het werkveld van de S&B'er).

Om startbekwaamheid te verwerven voor het vak van bewegingsonderwijzer, -therapeut, -agoog, beweegmanager of sportstimuleerder, zal de student voortdurend moeten kunnen reflecteren op en deskundig worden in de relatie tussen beweegpraktijken en de visies daarop. Met als doel dat de student beperkingen en veranderingen die niet leiden tot het op bevredigende en plezierige wijze kunnen onderkennen en aangaan van bewegingsproblemen, wel kan leren herkennen en vervolgens kan relateren aan zijn of haar vakvisie.

Dit op zich is al een hele klus, die je niet alleen gedurende de hele opleiding zal aangaan, maar die je ook in het werkveld daarna voortdurend zal bezighouden en onderhouden. De klus wordt ingewikkelder wanneer deze sport- en beweegpraktijken ook nog eens (extra) gekleurd worden door onze multiculturele samenleving. Op ons opleidingsinstituut geven wij - zoals gezegd - de studenten een eenvoudig en helder denkkader mee, waarmee zij het eerste probleem kunnen tackelen. Vervolgens borduren we hierop verder als we de specifieke inter- of multiculturele problematiek aangaan.

Bij sport- en bewegingshandelingen draait het om het oplossen van bepaalde bewegingsproblemen en/of het behartigen van specifieke aan bewegen gerelateerde belangen van de deelnemers (beter leren bewegen, hulpverlening d.m.v. bewegen of stimulering tot meer bewegen). Deze handelingen staan echter niet op zichzelf, maar zijn relationeel, dat wil zeggen; ze zijn betekenisvol en ontleen hun betekenis aan bepaalde referentiekaders (de wijze waarop de bewegingsproblematiek wordt vertaald, van voor-bewust³ naar bewust niveau, als reflectie op het bewegen).

In deze specifieke handelingen herkennen we de driedelige structuur van activiteiten, verricht door deelnemers in een sociale context. Daarom krijgt een al dan niet lukkende of belangenbehartigende bewegingshandeling betekenis vanuit en is gerelateerd aan en afhankelijk van op z'n minst drie perspectieven of referentiekaders:

1 de wijze waarop en de mate waarin de bewegingshandeling kan worden geduid en begrepen als activiteit
2 de wijze waarop en de mate waarin de bewegingshandeling kan worden geduid en begrepen vanuit de deelnemer(s)
3 de wijze waarop en de mate waarin de bewegingshandeling kan worden geduid en begrepen in specifieke situaties.

Uitgewerkt naar de beweegpraktijk:

- 1 het bewegingsprobleem 'balanceren' kan worden geduid in de taal van de betekenisanalyse (het spanningsveld tussen het in evenwicht blijven t.o.v. het uit evenwicht raken), maar ook in sportgerichte of biomechanische termen. Je kunt je daarbij van een relationeel bewegingsconcept bedienen, maar verwijzingen naar een biomechanisch- of een wedstrijdconcept zijn ook denkbaar en legitiem (wil niet zeggen dat dit wenselijk is in een onderwijscontext!)
- 2 er is een grote verscheidenheid aan intenties en motieven bij de deelnemer(s) om te balanceren. Je kunt het probleem aangaan omdat je het simpelweg leuk en leerzaam vindt om te doen, of je wilt het zo 'mooi' mogelijk doen, of je doet het om een angst in jezelf te overwinnen, of om een taak te volbrengen, etc.
- 3 het balanceren voltrekt zich in een specifieke situatie, samen met anderen en vaak in opdracht van of geïnitieerd door anderen in een normatief en waarderend kader. Het maakt namelijk erg veel uit of je balanceert in een turnvereniging, een Mytylschool, een 'zwarte' vmbo-groep of in de therapiezaal van een psychiatrische inrichting.

Elk referentiekader geeft dus een eigen perspectief of kleur aan het handelen. Als wij nu de beweegpraktijk grondig willen beschrijven (omdat wij steeds deskundiger willen worden), dan dient eerst deze veelheid van perspectieven in kaart gebracht te worden, anders maken we ons opnieuw schuldig aan twee-werelden-denken (bijvoorbeeld lichaam/geest-dualisme of het wij/zij-denken) en eenduidigheid. Nieuwe activiteiten (denk aan de veelvormigheid van beweeg- en sportstijlen) veranderen het referentiekader. Maar ook de verregaande individualisering bepaalt steeds in verschillende mate vanuit welke motieven en intenties mensen sporten en bewegen. En ook de (multi)culturele normen en waarden geven juist extra kleur aan het gebeuren.

Het kader sluit aan op het gedachtegoed van Paul Verweel, dat hier voor zichzelf spreekt:

BINDEN

Als bewegingsdeskundigen in deze multiculturele samenleving moeten we dus meervoudig handelings- en beïnvloedingsbekwaam zijn om de deelnemers met activiteiten te

Organiseren is per definitie het managen van verschillen, van diversiteit. Of dat nou in de sport is of ergens anders, dat maakt niet uit. Die verschillen helder krijgen is de basis voor een goede organisatie.

Wat je moet doen als docent is de fascinatie blootleggen. Vaak wordt het leren in de weg gestaan door randvoorwaarden die door volwassenen zijn uitgevonden.

Dat zie je ook bij sportverenigingen. De vereniging maakt het vaak onmogelijk dat kinderen ontdekken wat er leuk is aan het spel. Jonge kinderen worden al in een 4-4-2-systeem gedwongen terwijl ze niets liever doen dan met zijn allen achter een bal aanrennen. Er is niets mis met kluitjesvoetbal. Kinderen hebben daar veel plezier in.

Cruiff en Krajicek zijn de mensen die kinderen kansen geven. De manier waarop spreekt mij erg aan. Je moet zorgen dat je mogelijkheden schept. Er wordt altijd heel gemakkelijk gezegd dat allochtone meisjes niet willen sporten en dat ze niet mogen van hun ouders. De werkelijkheid is dat ze graag willen sporten als de condities goed zijn. Dat wil meestal zeggen gescheiden van de jongens. Lady Fit, de winnaar van de Krajicek Award 2007 heeft 650 meiden en hun moeders aan het sporten gekregen. Ze kunnen kiezen tussen aerobics met muziek en zonder. En vaak zie je geleidelijk aan, uit puur praktische overwegingen dat ze de kledingvoorschriften soepeler gaan toepassen en ook in het openbaar gaan sporten.

Ik geloof dat sport een belangrijke rol kan spelen in het versterken van maatschappelijke samenhang en het ontwikkelen van wat wij noemen sociaal kapitaal. Sociaal kapitaal neemt toe als het vertrouwen in jezelf en in anderen toeneemt en je in staat bent een netwerk op te bouwen. Ons door NWO gefinancierd onderzoek heeft uitgewezen dat sport daarbij enorm belangrijk kan zijn en het maakt bovendien niet uit of je bij een Turkse, een Marokkaanse of een gemengde vereniging gaat. Zelf sport ik niet meer. Ik kan het niet goed verdragen dat mijn prestaties minder zijn geworden. Maar mijn lichaam mist het wel. Nu denk ik dat ik het meest kan bijdragen als ik ervoor zorg dat anderen kunnen sporten. Ik ben vice-voorzitter van de KNVB en voorzitter van de Vereniging Utrechtse Sportverenigingen. Daarnaast heb ik me verbonden aan de VV Hoograven. Een club met vooral allochtone sporters. Er is een maatschappelijk debat over integratie en ik wil er graag middenin staan. Ik wil het begrijpen. Zien wat er gebeurt bij die wedstrijden. Ik ga elke week mee. Het is een antropologische methode. Ik leer daar zoveel van en er komt zoveel inspiratie uit. De kranten staan vol van problemen rond met name voetbal. Het liefst schrijft men over etnische botsingen op het voetbalveld. Maar ik maak mee dat begeleiders van de tegenstanders naar ons toekomen en zeggen hoe verbaasd ze zijn. 'Wat een leuk team', zeggen ze dan. Alles wat ze weten over Marokkaanse jongens uit een achterstandswijk hebben ze uit de krant.

Als hoogleraar op de 'endowed' Krajicek Leerstoel voor Bestuur en Organisatie ga ik de komende vijf jaar onderzoeken of de Krajicek-veldjes bijdragen aan de groei van sociaal kapitaal. Krajicek legt overal in het land sportveldjes aan in achterstandswijken. De Foundation werkt altijd met ouders en/of het welzijnswerk samen, dus met mensen die de veldjes beheren en de kinderen trainen en begeleiden. Ik ga onderzoeken hoe die mensen kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van de kinderen en de cohesie in de wijk.

(Jaargang 39 > *Ublad* 11 (39) > interview met Paul Verweel)

boeien. Vanaf 1 augustus 2006 staan in de Wet op beroepen in het onderwijs (WIO) deze interculturele bekwaamheidseisen zelfs expliciet vermeld! Eén van deze eisen is: 'hij kan verantwoordelijk hoe hij met zijn (cultureel heterogene) groepen omgaat en ook met individuele leerlingen/deelnemers. Daarbij maakt hij gebruik van relevante theoretische en methodische inzichten.' Wie zou ons daarbij beter behulpzaam kunnen zijn dan de Harvard politicoloog en socioloog Robert Putnam? Hij is namelijk een autoriteit op het gebied van sociale verbanden in de samenleving en wordt door Verweel ook regelmatig in zijn onderzoek aangehaald.

In zijn nieuwste onderzoek 'E pluribus unum'⁴ laat Putnam zien dat onze multiculturele samenleving op korte termijn tot verminderde solidariteit en 'sociaal kapitaal' leidt. Op lange termijn is een multiculturele samenleving een zegen voor de culturele en economische ontwikkeling van een land (zie bijvoorbeeld de VS, maar destijds ook de Republiek der Nederlanden), maar dat gaat niet vanzelf. Een restrictief immigratiebeleid, zoals voormalig minister Verdonk bijvoorbeeld voorstaat, levert in zijn visie niks op. Het gaat Putnam om het streven naar een nieuw concept van 'wij'.⁵

Putnam's onderzoek naar de relatie tussen vertrouwen in een gemeenschap en diversiteit laat zien dat in wijken met een grote etnische diversiteit, bewoners van alle etnische achtergronden zich sterk gedeisd gaan houden. Als een schildpad in zijn schild trekken de mensen zich terug binnen de vier muren van hun huis. Het vertrouwen neemt af - ook binnen de eigen groep - en solidariteit en nabuurschap is ver te zoeken. Putnam zelf schrok nogal van deze uitkomsten en was huiverig om het te publiceren, omdat dit voer voor rechtse populistische zou zijn.

Toch kon hij voor het herstellen van de sociale cohesie doordenken op ideeën en resultaten van eerder onderzoek. Putnam maakt namelijk een onderscheid tussen twee soorten sociaal kapitaal. 'Bonding capital': de band die je maakt door je te verbinden aan je eigen groep en 'bridging capital': het aangaan van vriendschappen met mensen uit andere groepen. Beide vormen zijn belangrijk en versterken elkaar, aldus Putnam. Als 'bonding capital' nu afneemt (prachtig beschreven in zijn befaamde boek 'Bowling Alone'), dan neemt ook het 'bridging capital' af en worden de tegenstellingen tussen de etnische groeperingen alleen maar groter. Volgens Putnam kun je de multiculturele uitdaging beter niet aangaan door 'hen zoals ons' te maken, maar door te werken aan een nieuw en breder concept van 'wij'. Wat hem betreft gebeurt dit allereerst door een tolerantie van verschillen die groeit door interactie in werk, onderwijs en vrijetijdsbesteding. Scholen, buurtgebouwen en sportclubs zijn daar het best geschikt voor. Werk aan de winkel dus!

Verweel, Janssens en Roques hebben deze handschoenen opgepakt in hun onderzoek naar de ontwikkeling van sociaal kapitaal door allochtonen in eigen en gemengde sportverenigingen:

Nu de theoretische achtergronden, de methodologische aanpak en de empirische resultaten van het onderzoek zijn beschreven, is het goed om aan het slot van deze bijdrage terug te keren naar de leidende vragen. Wat is de betekenis van de sportvereniging voor de multiculturele samenleving? Is zelforganisatie in de sport een barrière voor maatschappelijke integratie van allochtone sporters of is het juist een opstapje?

De invloed van het verenigingslidmaatschap is moeilijk te isoleren van andere maatschappelijke invloeden en voor zover er wel een relatie kan worden gelegd is de causaliteit daarbinnen niet goed te bewijzen. Dat betekent dat het moeilijk is om de betekenis van de sportvereniging voor de maatschappelijke integratie van haar leden aan te tonen. Toch kunnen daarover op basis van het onderhavige onderzoek wel uitspraken worden gedaan. Een nauwgezette registratie, beschrijving en interpretatie van de sociale processen die zich binnen verenigingen afspelen in combinatie met een analyse van kwantitatieve gegevens uit een flankerende grootschalige enquête, maakt aannemelijk dat sportverenigingen een belangrijke functie vervullen in de multiculturele samenleving. Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat sportverenigingen een context vormen waarbinnen sociale netwerken ontstaan, normen van wederkerigheid tot ontwikkeling komen en sociaal vertrouwen wordt gegenereerd. In sportverenigingen doen mensen veel kennis, vaardigheden en contacten op die ook buiten de sport van pas komen. Als zodanig fungeren verenigingen voor autochtonen en allochtonen als broedplaatsen voor sociaal kapitaal. En voorzover de beeldvorming tussen autochtonen en allochtonen over en weer verandert, is dat bijna altijd in positieve zin.

De aard van de verenigingen (eigen c.q. gemengd) is relevant voor de functies die zij vervullen voor hun leden, maar de waargenomen verschillen zijn graduëel. Zowel in eigen verenigingen van allochtonen als in clubs waar allochtonen en autochtonen gemengd sporten, wordt door de leden sociaal kapitaal vergaard. De veronderstelling dat allochtonen in eigen verenigingen 'bonding' sociaal kapitaal opbouwen en in gemengde verenigingen 'bridging' sociaal kapitaal, dient te worden genuanceerd. Er zijn weliswaar accentverschillen, maar in beide typen verenigingen worden beide soorten sociaal kapitaal verworven.

Hoewel er, vanuit het perspectief van de multiculturele samenleving, een voorkeur kan zijn voor 'bridging' boven 'bonding', is het niet wenselijk om dat (bijvoorbeeld in het sportbeleid) te vertalen in een eenzijdige voorkeur voor gemengde verenigingen. De praktijk wijst enerzijds uit dat gemengd sporten niet uitsluitend resulteert in 'bridging' maar ook tot meer 'bonding' leidt, en anderzijds dat bij sporten in eigen kring naast 'bonding' ook 'bridging' aan de orde is.

(*Vrijetijdstudies* nummer 4, jaargang 23, 2005, pagina 19)

Overleggen

BRUGGEN SLAAN

In de al eerder aangehaalde WIO worden ook de volgende twee competentie-eisen genoemd:

- hij is op een praktisch niveau op de hoogte van communicatietheorieën, groepsdynamica en interculturele communicatie en kent vooral ook de implicaties daarvan voor zijn eigen doen en laten
- hij kan beschrijven en verklaren wat de communicatiepatronen zijn in de (cultureel heterogene) groepen waarmee hij werkt en hoe de sociale verhoudingen liggen. Hij weet hoe hij een en ander zonedig kan verbeteren.

Als we bruggen willen slaan, dan is transcultureel communiceren daarbij onontbeerlijk. In zijn net verschenen boek 'Kwaliteitsdilemma's van islamitische scholen'⁶ schrijft Edu Dumasy dat 'onderwijs naast arbeid en sport een integratie-instrument bij uitstek is' en dat 'scholen via leraren een belangrijke rol spelen bij de identiteitsontwikkeling van leerlingen.' Dumasy heeft daarvoor in zijn boek 'Kleurrijk Onderwijs, een oriëntatie in de transculturele pedagogiek: communiceren en begeleiden'⁷ een prima basis gelegd. In deze methode staan transcultureel communiceren en het begeleiden van identiteitsontwikkelingen van kinderen centraal, zodat zowel de kinderen als de leerkracht maar ook de allochtone ouders, zich cultureel flexibel kunnen aanpassen aan wisselende culturele situaties.

Identiteitsontwikkeling wordt bepaald door het onderliggende mens- en maatschappijbeeld. Zo leidt een identiteitsvorming dat zich richt op een monocultuur ('Trots Op Nederland' of de 'Wilders-cultuur') tot assimilatie (aanpassing aan de meerderheid en de daarbij geldende normen en waarden). Maar ook de vormingen die zich richten op multiculturaliteit (leidt tot segregatie en verzuiling) of interculturaliteit (leidt weliswaar tot integratie, maar is vaak onopzettelijk en vrijblijvend), bereiken volgens Dumasy nog niet die gewenste transculturele situatie waarin 'hij bewust - uitgaande van het principe van *wederzijdse aanpassing* in zijn dagelijks handelen - tot een integratie van verschillende waarden en normen probeert te komen. Zijn leefwereld wordt niet uitsluitend beheerst door de cultuur van welke sociale groep dan ook. Hij heeft de cultuur van zijn eigen sociale groep overstegen. Zodoende kan hij op flexibele wijze afhankelijk van de situatie, met verschillende waarden en normen omgaan. In tegenstelling tot voorgaande benaderingen (mono-, multi- en interculturele benaderingen-HV), speelt etniciteit een ondergeschikte rol. Er wordt uitgegaan van een 'sociale groepen-benadering'⁸

Voetballen

Deze benadering biedt ons - opleidingsdidactisch gezien - prima mogelijkheden om studenten vaardig(er) te maken in het transcultureel denken en handelen, waarbij ze vanuit een open leefhouding worden gestimuleerd om culturen te overbruggen door wederzijdse aanpassing en werkzaam te leren zijn in meerdere culturen door het verwerven van een meer-voudige culturele identiteit.

BRUG TE VER?

Geboeid door de activiteiten gaan de deelnemers zich verbinden om de specifieke culturele verschillen - met behoud van eigen identiteit - te overbruggen. Utopie? Ik dacht het niet, het is realiteit en gebeurt dagelijks in gymzalen, op sportvelden en in therapieruimtes! Misschien zijn we het ons wel te weinig bewust. Jurre niet; he is lost in Africa.

Herman Verveld, opleidingsdocent Calo Windesheim

Noten

- ¹ Zie het artikel: 'Maak samen eens wat lekkers klaar', Lichamelijke Opvoeding 14 7 december 2007, waarin dit vakdidactisch referentiekader op pagina 8-10 uitgebreid wordt beschreven.
- ² Kloos, Peter (1981) 'Culturele antropologie', Assen: Van Gorcum.
- ³ In het werk van de Franse filosoof Merleau-Ponty speelt de lichamelijke een grote rol.
- ⁴ Putnam, Robert 'E pluribus unum: Diversity and Community in the Twenty-First Century', Scandinavian Political Studies 30 juni 2008.
- ⁵ De discussie over de betekenis en eventuele versterking van de zogenaamde 'civil society' is erg actueel en wordt op dit moment door vele wetenschappers op meerdere fronten gevoerd ('Civil society als handelingsruimte en als omgangsvorm', verschenen in 'de Marge', jaargang 13, 2004(1), 22-28.)
- ⁶ Drs. E.A.H. Dumasy, 'Kwaliteitsdilemma's van islamitische scholen', 2008 Uitgeverij SWP Amsterdam, p. 10
- ⁷ Drs. E.A.H. Dumasy, 'Kleurrijk onderwijs, een oriëntatie in de transculturele pedagogiek: communiceren en begeleiden', Tweede druk 2002 Uitgeverij SWP Amsterdam
- ⁸ idem, p. 62

Correspondentie: hd.verveld@windesheim.nl